

Jákfalvi Magdolna

A Várkonyi 100 elé

2012-ben – úgy mondtuk, hogy – Várkonyi Zoltán száz éve született és harminchárom éve halt meg. Az elmúlt évszázad egyik legendás színházcsinálója volt. Színészként, színházrendezőként, tanárként, filmrendezőként, műgyűjtőként, fordítóként őrzi azok emlékezete, akik együtt dolgoztak, együtt éltek vele. E kötet az emlékezést segíti mindazoknak, akik ismerték Várkonyit, s a megértést azoknak, akik a színházi múltat kérdezik.

A kiállítás

2012. május 13-án, Várkonyi Zoltán születésének 100. évfordulóján a Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE) a Vígszínházzal közösen többnapos emlékező és ünneplő programot indított *Várkonyi Napok* címmel. A Magyar Képzőművészeti Egyetemmel (MKE) közösen alakítottuk ki azt a kuratori koncepciót, amely a pálya kronologikus felvázolása mellett a hatvanas-hetvenes évek kulturális szerepvállalásait bemutató installációkat helyezte a Vig és az SZFE tereibe. A Várkonyi 100 nevet kapó kiállítás installációi világossá tették, hogy a két egyetem hallgatói a kulturális alkulehetőségek, a személyes és ideologikus megszólalás tematikája iránt érdeklődnek, ezekre kérdeznak rá. Az SZFE doktoranduszai, Mátyássy Áron, Császi Ádám, Szabó Borbála, Gimesi Dóra, Fillenz Ádám interjúfilmeket készítettek Várkonyi volt tanítványaival, pályatársaival, ismert művészekkel, olyanokkal is, akiket Várkonyi nem tartott tehetségesnek, s akikből éppen az elutasítás és megtagadás formált kiváló alkotót.

Az MKE kurátorai és művésztanárai, Eperjesi Ágnes és Szegedy-Maszák Zoltán különleges, állóképekből pörgő filmmé alakították Várkonyi életének fennmaradt, megtalált, megőrzött dokumentumait. Várkonyi szerepeiből és írásaiból, státuszaiból következő hivatalság fel nem dolgozott halmából válogatva villantak fel pillanatok, véletlenszerűen megállva majd tovagördülve, de az élet kronologikusságát megtartva, műalkotásként tekinthetünk, történetként mesélhetünk el egy életet.

A *Várkonyi 100* koncepciót a történetmesélés többes pozíciói jellemzik. Tihanyi Lajos kurátor *Ruhatár Remix* című installációjában három színészgeneráció tagjai újrajátszották Török Ferenc újra-rendezésében Várkonyi klasszikus kémfilmje, a *Fotó Háber* kulcsjeletereit. A Vígszínház előcsarnokában és az SZFE aulájában található ruhatárban három tévén futott párhuzamosan az eredeti és a két újraforgatott felvétel, így hozva játékba és közel egymáshoz az egyetemi jelent és a hatvanas évekbeli múltat.

A pályázat

A történetmesélés fókuszváltásait akartuk rögzíteni, amikor 2011 őszén az SZFE és a Vígszínház közös pályázatot írt ki egyetemistáknak. A meghirdetett témák a következő

koncepcióból formálódtak: Várkonyi indította el a háború után a Művész Színházat, ahol korábban betiltott, politikus, kortárs európai és magyar drámákat játszott 1945–1949 között. Ő vezette főrendezőként, majd igazgatóként az egyik legnagyobb budapesti színházat, a Vígszínházat 1962-től 1979-ig. 1945 óta színészetet tanított a Főiskolán, ahol 1974-től haláláig rektori tisztséget töltött be. Több mint négy millióan nézték meg a moziban az *Egri csillagok* című Jókai-adaptációját, s harminc éven át nem látta senki a betiltott *Keserű igazságot*. A pályázat a négy nyelven beszélő, europээр színházcsináló életműve felé fordult, és közös múltunkban, a szocialista kultúrában betölthető szerepekre kérdezett rá. Kötetünk utolsó blokkja a egyetemisták nyertes pályázatait közli.

A konferencia

Az SZFE vizuálisan is izgalmassá változtatott emlékező terében tartottuk 2012. május 12-én a *Várkonyi 100* konferenciát, az első tudományos ülészakot, amely Várkonyi alkotói életművét a tudományos narratíva elemévé tette. A konferencia céljával azt tűztük ki, hogy a kollegiális emlékezésekben, a baráti legendákban és a szakmai anekdotákban hagyományozódó városi emlékezet egészét tudományos beszédmódba forgassuk át. Ezzel szándékoztunk bővíteni a magyar színházról mint történeti folyamatról szóló gondolkodást, s árnyalni annak a korszaknak az eseménytörténeti megértését, amelynek dokumentumai bőségesek, rendszerezésük viszont kaotikus, nyilvánosságuk korlátozott, de így és ekként a hatalmi struktúrák működéséről éppúgy szólnak, mint alanyuk, Várkonyi Zoltán művészi pályájáról.

*

A kötetet megnyitó három tanulmány bevezető blokkot alkot, gondolatait az elmúlt generációk színházcsinálói lehetőségei irányítják. Marton László, aki 2010-ig a Vígszínházat igazgatta, a megértés és az emlékezés, György Péter, az ELTE professzora a kérdéses tipológiája felől járja körbe Várkonyi életművét. Mindhárman a szocializmus kultúráját, s a benne vállalható szerepeket, helyzeteket gondolták végig.

A kötet következő tematikus blokkja az elemzéseké. Gelencsér Gábor *Különös ismertetőjelek. A Várkonyi-féle (munkás)mozgalom* címmel Várkonyi filmjeiről ír. Tézise szerint az 1956-ot követő kultúrpolitikai célkitűzésekben az ideológiai orientáció fontossága mellett helyet kaptak modernizációs törekvések is: a hagyományosan irodalmias kultúráról előbb a filmre, majd a hatvanas évek végétől a televízióra, illetve a tömegtájékoztató más médiumaira került a hangsúly. A hatékonyság érdekében pedig a kultúrpolitika nyitottá vált a piaci-szórakoztató szempontra is, anélkül, hogy az ideológiai felügyeletről lemondott volna. E sajátos optimalizálási kísérlet különösen bizarr képződményei a „szórakoztató mozgalmi filmek”. Várkonyi filmes életművének szélső pontjain súlyos társadalmi-politikai drámákat, illetve szórakoztató műveket találunk, míg e szélsőségeket a „szórakoztató mozgalmi filmek” laza csoportja köti össze. E bizarr műfaji és tematikus képződmény nemcsak a konszolidálódó Kádár-korszak „különös ismertetőjele”, hanem Várkonyi filmművészeté is, aki korát megelőzve, a rá jellemző frissességgel és könnyedséggel elsők között oldotta meg e „fából vaskarika” feladatot. A tanulmány a *Különös ismertetőjel*, a *Sóbálvány*, a *Merénylet* és a *Szemtől szembe* segítségével mutatja be a rendező „szórakoztató mozgalmi” – avagy a mozgalmon szórakozó – filmjeit.

A kötet a korai filmes alkotások után a korai színházi alkotásokat veszi sorra. Nánay István tanulmánya „*Háá tettem a kulcsot?*” *Várkonyi Zoltán a Nemzetiben* címmel az öt-

venes évek viszonyait írja le egy vesztesnek látszó pozícióban dolgozó művészeiről. A címbeli kérdést Nagy Ignác *Tisztújítás* című darabjának 1957-es előadásában Major Tamás ismételte, ha dr. Langyos főorvos szorult helyzetbe kerül. Várkonyi rendezése ismeretlen stílust képviselt. A realista iskolával szemben a stilizáció, az elrajzoltság, a karikírozás mintapéldája volt a produkció. Nem mellékesen Várkonyi nemzeti színház rendezései között egy határpontot is kijelölt. Várkonyi pályájának Nemzeti Színházban eltöltött néhány évét viszonylag kevés figyelem övezi, holott sem színészi, sem rendezői működése nem érdektelen. A Művész Színház bezáratása után, az 1949/50-es szezon elején Major Tamás visszavette régi harcostársát és művészi ellenlábását a Nemzetibe. Ott 1957 előtt többnyire klasszikusokban és „vonalas” darabokban kapott feladatot, utána inkább kortárs nyugatiakban. Ez a megosztottság bizonyos megszorításokkal a rendezői munkájára is érvényes. A tanulmányban a szerző saját emlékképeit szembesíti a korabeli írásos visszhanggal, illetve arra keresi a választ, hogy az adott kornak a kritikákban és más írásokban is megnyilvánuló hivatalos beszédmódja mennyire fedeli el a tényleges teljesítményeket, s utólag milyen mélységben lehet a szóban forgó munkákról elfogadható képet formálni.

Az ötvenes évek színházi formanyelvét Várkonyi a francia népszínházi eszmével színezte. Jákfalvi Magdolna elemzése *Várkonyi-jegyzetek a népszínház fogalmához* címmel azt elemzi, milyen deformításokat szenved el egy eszme, s miként változnak az ideológiai keretek 1944 és 1949 között, a színházak államosításáig. A magyarországi népszínházi eszme a nép fogalmának sajátos kanonizációja miatt különleges színháztörténeti utakat járt be. Az Akadémiáról éppen kikerült Várkonyi Zoltán a népszínház gyakorlatát a nemzetis naturalista pátoz mellett hétvégeként a Városi Színházban sajátította el, ahol a Franciaországból hazatért, volt franciaszakos diákkal, Major Tamással Molière-eken kísérleteztek. Tíz évvel később Várkonyi Jovet-t fordított, s ennek hatására a népszínház commédia dell'arte-s hagyományát a baloldali értelmiség társadalmi szerepvállalásának ízével gazdagította. A tanulmány egyrészt azt vizsgálja, mindez miként illeszkedik a termelési előadások rendjébe, miként tudta Várkonyi a Théâtre Populaire eszméjét könnyedén, elegánsan és igen sokértelműen összeolvasztani az agitációs propaganda színházi technikájával. Másrészt igyekszik nyomon követni, hogy az európai színházkulturális kontextusban és a magyarországi hatástörténetben mindez miként értelmeződik tovább. A politikátörténeti értelmezéseket Ring Orsolya tanulmánya zárja *Holtak hallgatása. Színház és politika – Várkonyi és Aczél* címmel. A Vígszínház kamaraszínházában, a Pesti Színházban 1973-ban mutatták be Várkonyi Zoltán rendezésében Nemeskürty István – Örkény István: *Holtak hallgatása* című dokumentumdrámáját. A darab színrevitelének előzményeiről Várkonyi Zoltán hagyatékában fennmaradt írásos dokumentumok alapján bepillantást nyerhetünk a színházat vezető Várkonyi és a korabeli kultúrpolitikát irányító Aczél György közötti kapcsolatba. S miközben egyfajta olvasatát rekonstruálhatjuk annak, hogy az 1970-es években a politikai döntéshozók hogyan igyekeztek a színházakat utasításokkal irányítani, politikai és ideológiai elvárásokat fogalmazva meg velük szemben; megrajzolhatóvá válik az is, hogy milyen mozgásteret engedett a „támogat, tűr, tilt” elve egy színháznak, illetve az azt irányító színházigazgatónak, s hogyan befolyásolták mindezt a személyes kapcsolatok.

A kötetet a *Várkonyi 100* egyetemistáknak hirdetett pályázat nyertes művei zárják. Az SZFE fődíját Muntág Vince elemzése nyerte, Varga Kinga megosztott második lett. A

Vígyszínház díjait Stuber Andrea és Fekete Anetta nyerte. Írásaik a Várkonyi utáni harmadik generáció szempontjait összegzik.

*

Az évforduló eseményei hónapokig tematizálták, újraértelmezték Várkonyi Zoltán életművét. Májustól hetekig villóztak éjjelente a Vas utcában, az SZFE bejáratával szemben a Várkonyi híres cameoiból összeállított filmrészletek. A Szent-István körúton a Vígyszínház homlokzatán hónapokig Várkonyi huszonéves óriásportréja köszöntötte a járókelőket. Több tucat színházi szakember, több mint száz önkéntes segítette, hogy a vetítések, az installációk, a beszélgetések, a konferencia azt a célt szolgálja, amit mindannyian fontosnak tartunk: Várkonyi Zoltán életművének megismerését.

A *Várkonyi 100* létrehozásáért köszönetet mondunk elsősorban Kovács Krisztinának, a Vígyszínház vezető dramaturgjának, aki elképzelhetetlen energiával oldotta meg a koncepció és a lehetőségek közötti lehetetlen helyzeteket, aki kreatív meglátásaival és történeti tudásával velünk formázta az emlékezés ívét. Rendkívül fontos az archívum, amelynek alapjait Kovács Krisztina hozta létre a család és az OSZK eddig különálló gyűjteményeit egyesítve. Köszönet illeti Várkonyiné Farkas Évát, Várkonyi Zoltán menyét, aki nemcsak megnyitotta a családi archívumot, de szervezte, támogatta a kutatást is. A kötet szerkesztésekor is köszönetet mondunk a Színház- és Filmművészeti Egyetem és a Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatóinak, miként a Vígyszínház munkatársainak is, akik hónapokig dolgoztak a kötet alapjául szolgáló kiállítás létrejöttéért. S köszönet illeti az OSZK Színház-történeti Tárának munkatársait, Sirató Ildikót és Both Magdolnát, a Nemzeti Múzeumban Sárközi Rékát hathatós segítségükért.

(Várkonyi 100. Tanulmányok Várkonyi Zoltánról. Szerkesztette: Jákfalvi Magdolna. Balassi Kiadó – Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest, 2013. ISBN 978-963-506-893-7. A kötetre a szerkesztői előszó közlésével hívjuk fel olvasóink figyelmét.)